

СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ 1—2.2000

Бележки по полетата

ПО СЛЕДАТА НА УНИВЕРСАЛНОТО:

Цветан Тодоров. *На чужда земя*. София, 1998

БОГДАН БОГДАНОВ

Резюме: В работата се разглеждат основно аргументите на Цветан Тодоров в книгата му *На чужда земя*. Те се поставят в контекста на изследванията му след 1989 г., организирани от темата за универсалността на морала и гражданската позиция по големите въпроси на съвременността. Прочитът е критичен. Авторът коментира фоновите разбирания на Тодоров за човешка природа, свобода, морал и култура. Изясняват се личните основания за различieto, както и евентуалната основа, на която се поражда релативизмът — един от прицелите на Тодоров в *На чужда земя*. Авторът спори и с фоновото разбиране в книгата за човешка предметна среда, за индивид и общност, като смята, че индивидът и общността са в сложна интерференция и че моралните правила не са нещо добро само по себе си. Тяхната ефективност е ограничена и естествено допълвана от ред други регулативи в човешкото обшуване.

След голямата книга *Ние и другите* (1989) Цветан Тодоров подчини по-сетнешните си изследвания на темите за морала и ангажираността на отделния човек в големите въпроси на съвременния свят. Три от тези изследвания са представени на български — *На предела*, *Живот с другите* и *На чужда земя*. Те са ценни не толкова с това, че въвеждат липсващи у нас идеи и тези, колкото със зрелия опит, който ги организира. Не мога да преценя какъв е приносът на френската културна традиция за това съдружие на универсална проблематика и личен тон. Но и да е голям, позицията на Тодоров е уникална. Доколкото може да се изкаже, тя се изразява в опиране о френския мислителен опит на миналото, за да се огледат в него крайностите на модерното време.

Ние сме от другата страна. Ясните тези на Цветан Тодоров ни се струват трудни за прилагане. Достойнството им обаче — бих го нарекъл издигане до понятие за универсалното — подканя да ги заговорим. Подканя и по-

дълбокият мотив, че към универсални интуиции сме насочени и от местни импулси. Имам предвид общата воля да се измъкнем от живота на тоталитарното време и стремежа да преодолеем по-старата българска традиция на съществуване с къс поглед към тукашното. Тези импулси имат всекидневния вид на желание да се отпътува окончателно, да се пътува често или да се пребивава в „чужбината“ на частното съществуване. Обикновени форми на откъсване от своето, те са началото на универсална нагласа. Така и аз, не в чужбина, но не по-малко чужденец от Цветан Тодоров, тръгнах по този път на вътрешно отместване от тукашното.

Френската култура има дълъг опит в произвеждането на универсални нагласи. Доколкото са средство за измъкване от малкото френско, те са нефренски. И повикът за универсалност в книгите на Тодоров, макар в следата на френската традиция, е своеобразно напускане на сегашната Франция. То именно отвежда до морала, до определени абсолютни ценности и до повика да се живее с другите. Моето универсално се разви в представата, че като свободно човешко същество не се намирам само там, където пребивавам. Живея в София, родината ми е България, но съм и в света. Разбира се, реалното положение в тази представа се смесва с нещо идеологическо — отсъстващото ми присъствие прави поносими несъвършенствата на средата, в която живея, и полошо, по някакъв начин ги поддържа. Но то помага да не изпадам в клаустрофобията, че съм вътре в несъвършена култура, и да не се поддавам на измамната идея, че щастието произтича от включване в друга, по-съвършена.

Отделният човек принадлежи на една среда и на една култура в инструменталния всекидневен смисъл, който му помага да се ориентира в практическата си дейност. Той може да преувеличи този смисъл и да започне да се стреми реално към затваряне на своята среда. Това обаче е нещо потенциално. Както на свой ред и културата в единствено число не е само реалност, а и работа по това тя да стане една и единна. Подобна работа никога не се осъществява докрай.

Същото се отнася и за човешкия вид, другата реалност, която е основен аргумент на Цветан Тодоров. Несъмнено универсалното произтича от общата ни принадлежност към човешкия вид. Но освен реален този вид е и нещо правено, в което достойно участват книгите на Тодоров. Човешкият вид не е нещо безпроблемно завършено и идентично на себе си. Той е и нещо отворено, свързано с други видове, какъвто е случаят с очевидността, че човекът не е разделен с биологична стена от света на висшите бозайници. Това му задава друга, по-универсална универсалност, за която човечеството вече се замисля. Разбира се, тази гледна точка е трудна за ползване. Мъчно е да се мисли и още повече да се действа с подобно отворено разбиране за човека. Но дали изходът е в простото затваряне? Тодоров е направил този избор, спрял е подвижния човешки вид с постулата, че същността на човека няма емпирична основа и се свежда до регулиращия принцип, проявен в специфично човешката наклонност към свобода.

За да са граждански употребими, разглежданите термини, нещата, които те означават, трябва да бъдат удържани в ясна идентичност. Това се отнася и за човешкия вид, и за неговата природа — свободата. Но с усилието да се произведе абсолютна ценност Цветан Тодоров налага неусетно и не

безвъпросното за съвременния свят скрито твърдение, че човекът е висше същество. То е в съгласие с цялата европейска традиция от Аристотел насам. Тодоров се опира на него, за да спори с изправящата се срещу истината за идентичния на себе си човек модерност. Но нито тази истина е добра сама по себе си, нито борбата срещу нея е просто лоша. Добрата модерност се опитва по този начин да увеличи човешката потенция и като се откаже от една неефективна истина, да насочи погледа към друга, за да подготви голямото „видово“ благо на оцеляването на човека във вселената. Иначе убедителен в повика си за диалог с другите и другото, с разбирането си за една всъщност затворена човешка природа, Тодоров ограничава „светая светих“ на диалоговостта — той не предполага надхвърлянето на определени „природи“.

Оттук и последствието здраво привързаният към човешкия вид човек да е привързан и към основна култура. Разбира се, културата е нещо сложно за Цветан Тодоров, тя има нива и страни. И все пак сред тях се откроява едно определящо — националната култура. Тя, разбира се, се оглежда в други култури, но най-много, което постига при тези контакти, е да осъзнава свои особености. Подобно осъзнаване не довежда до радикални промени, защото националната култура е нещо дадено, каквото е и другата по-основна даденост на човешкия вид. Става дума за две ясни принадлежности — към универсалното на вида и партикуларното на националната култура. Те си противоречат и в това е проблемът — в съчетаването и хармонизирането им. В тази насока са усилията на Цветан Тодоров.

Според мене проблемът не е толкова голям, тъй като и в двата случая, но особено във втория, нашето принадлежение е незавършено и отворено. Незавършеността на едното облекчава участието в другото. Ако животинската природа не се разбира круто отделена от човешката, няма да се поражда особено напрежение между принадлежността към различни култури. Дълбинните подтици към свобода произтичат от незавършеността и вътрешната отвореност не само на националната култура, но и на човешкия вид. Аз съм свободен не само поради принципната свободност на вида човешко същество, но и поради това, че осъзнавам просветването на други видове в него. И Цветан Тодоров е свободен не само защото живее в демократична Франция, а и защото Франция е гъмжило от неща и нива на култура, в чийто лабиринт той може да се движи и променя. Всяка култура, и най-затворената, се изправя пред свободата и универсалността по елементарен начин — с вътрешната си сложност. Всяка култура е и култура изобщо, независимо че някои култури се държат по-универсално от други.

Оттук и въпросът дали тоталитарна България и демократична Франция са предимно различни? Разбира се, да се различава е естествено в привикналата да се държи инструментално европейска среда. Но различаването може да се редува с оприличаване, ако искаме да сме по-близо до реалността, както прекрасно препоръчва на места Тодоров. Инструменталната политологическа мисъл работи с опозицията тоталитарен и демократичен строй. Културологичната мисъл може да напомни, че опозициите са познавателно средство, което не се покрива с реалността. Тъкмо реалността на принадлежението към общия човешки вид стимулира към по-komplицираната

представа, че тоталитарността и демократичността са само политическите върхове на айсберга на човешката природа, в чието дъно сложно се редуват двата повика — към свобода и самостоятелност, но и към несвобода и радостно отдаване на собствената воля. Границите между тях са размити, което не пречи, ако решим да се държим инструментално, да ги представим по-отчетливо с оглед на някакво добро.

Моето място в България не е нейна част, а, бидейки в нея, е и вън от нея. Аз съм извън средата, наречена България, не само когато живея другаде. Реалното и идеалното „вътре“ не съвпадат, както на свой ред реалното и идеалното „вън“. Това е „светая светих“ на човешката връзка със средите, наричани култури — присъствието в тях е разхлабено и затова предизвикващо промени. И ако това се отнася за всеки човек, то важи повече за интелектуалеца, който е по принцип отстранен, за да гледа по-сложно на своето, и то не за да остане незает с общественото благо, а за да разбере сложното му универсално-партикуларно битие, та като се наеме да действа, да не се държи релятивистки безотговорно или фундаменталистски твърдо. От него се очаква да постъпва и мисли в редувания от действия и мисли, които няма да са просто само негови, а ще включват и други субекти — на други хора и на човешки колективи. Така че Цветан Тодоров е на чужда земя не само защото на 24-годишна възраст е напуснал тоталитарна България, а и защото е човек и интелектуалец. По подобен начин и аз съм на чужда земя в собствената си родина. Това не е само приумица, с която се утешавам, но и реално положение.

Друг е въпросът, че трудността да се действа на тази основа води до прости изказвания, които няма как да не придобиват и лош инструментален вид. Такова е изказването и съпровождащата го представа, че човек принадлежи на определена култура и се намира там, където живее. Така е, живеем в Париж или в София, в България или във Франция, тези изказвания са добри, доколкото облекчават практическата ни дейност, но те не бива да подвеждат, когато говорим за пълното си битие. За трудния разговор по пълното битие не би помогнал и критическият хуманизъм, ако уважаването на редовия човек повлича и неизбежните му несъвършенства като застопоряването на думите и всекидневната представа, че нещата са идентични на себе си. Затова според мен не толкова в откъсването на думите от нещата е проблемът на съвременната всекидневна култура, а в издигането на межди, както между думите, така и между нещата. В първото „сгрещават“ предимно интелектуалците, а във второто — всички.

Също както за Русо и Монтескьо, и за Цветан Тодоров е естествено да не е на висотата на своите идеи, и то не само в действията си, но и вътре в собствените си текстове. Добрият текст не е исо, а низ от извисявания и спадове, от редувания, за които прекрасно говори самият Тодоров. За да имаме успех в тази насока, особено когато анализираме чужди текстове, би трябвало да гледаме критично и на собствената си идеология, да се питаме за абсолютното, в което вярваме и подканяме да повярват всички. Такъв е характерът на дебата в настоящата работа. Увлечен от топлотата и дълбочината на дискусията на Тодоров, искам да се приобщя, като добавя своята версия на това, с което не бих разполагал, ако не бях чел неговите книги.

Вълнуват ме същите универсалии. Но по особен начин, породен от „неморалността“ на тукашното съществуване, приучило ме да се измъквам и да не бъда гражданин, а човек изобщо. Измъкването е станало устойчив жест. То е основата, върху която се развива прекалената гъвкавост на мисленето и в крайна степен релятивизмът, по-скоро оправдаващ злото, отколкото работещ срещу него. Така може да се изтълкува моето мисловно поведение, огледано в позицията на Цветан Тодоров. Сякаш съм засегнат и се отбранявам. В това е благородният ефект от книгите на Тодоров — да увлекат в спора за достойното съществуване, изразено в гражданска ангажираност и съдържане от мисловна разпуснатост поради висшата ценност на свързващи ни морални устои.

Но аз упорствам не само защото релятивизмът ми е станал навик, но и защото зная, че нещата и позициите не са лоши сами по себе си. Моралът с голяма буква също не е добър сам по себе си. Практиката на живота тук ме е убедила, че моралните устои губят стойността си, когато не прекождат в малките кодекси на едни или други конкретни норми, регулиращи гъмжилото от обикновени практически деяния за постигане на близки цели. Много повече време хората се движат в малки среди, отколкото са на открито на голямата стъгда на националната култура или на още по-голямата на човешкия род. Големите правила, които регулират отношенията с всеки друг човек и нормират нашата свързаност с всички хора, могат и да затормозват разгръщането на лабиринта от малки среди, ако не се свеждат до незабележим коефициент на малките правила за конкретно общуване. Те са несравнимо по-важни. Не съм срещу моралните устои, а срещу обсъждането им по начин, който, като подчертава абсолютността им, не допуска те да прекождат в друго и занемарява реалната им връзка с нетържествената ниска всекидневност.

По подобен начин и преките „лице в лице“ отношения са в непрекъснат обмен с разни видове косвени отношения. Имам предвид не само средствата за съобщаване и предаване на информация, а и застрашително нарастващата предметна среда. Какво би бил светът без посредничеството на предметите? Вярно е, че е по-лесно да ги загърбим, да ги обявим за неценни пред ценността на отношенията „лице в лице“ и да тръгнем по пътя на редовия човек, чието съзнание е конструирано от противоречието да отхвърля вещите, но страстно да се занимава с тях. Не е ли по-хуманно да разберем, че нарастващият брой на предметите осигурява на човешкото същество набор от посредници за нарастващ брой косвени отношения с другите? Вещите и уредите не са само средство за постигане на ниски цели, но и материализирани символи за косвено обсъждане на свързващо ни гъмжило от конкретни ценности. Чрез тях се разговаря по важни конкретни въпроси. Това „разговаряне“ изглежда бавно и неефективно. Но то увлича хората да участват несъзнателно в идеални и виртуални общности. Затова не бива да се смята за лошо, особено като се вземе предвид, че е общуване и обсъждане едновременно. Привидно то ограничава и дори пречи на откритите топли човешки обсъждания и общувания, но всъщност сложно допълва тяхната неефективност, както и те на свой ред допълват неефективността на живота сред вещи. В „замърсеното“ косвено общуване и мислене чрез вещи човек е не по-малко общностно същество, отколкото е при общуването „лице в ли-

це“ и изразяването с устни и писани текстове. Косвеността е черта на човешката природа, която не се проявява пълно в никоя от основните си прояви. Човешката природа е низ от допълвания и измествания, от вътрешно взаимнокоригиращи се нагласи. Само така можем да обясним експанзията на човека в земната биосфера.

Цветан Тодоров разбира човешката среда като набор от ценности, но не вижда в предметната среда едно от техните проявления. Пази се да разпознае моралните устои в досадните правила на всекидневните човешки движения и да наблюдава прякото взаимодействие с другия човек като свързано с безброя на косвените общувания, които преминават през вещи и уреди. Не знам кои са личните мотиви за този избор, но виждам външния резултат — изграждането на един свят — парадигма от ясни противоположности, в който топлотата на прякото общуване и регулативът на моралните устои са абсолютно добро противопоставено на дехуманизиращия характер на потъналостта в предметна среда.

Става дума за избор. Избрана е старата европейска парадигма на опозиции за едро разбиране и некомплицирано действие срещу опитите на модерността да ни покаже хаотичното лице на действителния свят. Този избор не е добър или лош сам по себе си. Той може да е полезен като гражданска позиция. И аз развивам моя аргумент, че вещите са живи символи за диверсифициране на човешкото общуване, не за да защитя ненаситниците, отдадени единствено на вещи. Моят проблем е в това да убедя, че като двете страни на монета чистите и „замърсените“ с вещи човешки отношения не са само противоположности, между които може да се прави избор — те се допълват в името на ефективност, свързана със сложната природа на човешкия вид. Тази природа не е добро или зло сама по себе си. В трудно определяемо съотношение с независенето ние участваме в ставането на доброто и злото. Въпросът в случая е мисловен, опира до сложния отговор дали експанзията в света чрез вещи е по-малко присъща на човека от експанзията с обичана родина или общоважими морални устои. За мен тези експанзии са спореци помежду си проявления на ставащата човешка природа. Така тя си осигурява динамика, работи за жизнеността си чрез разнообразие. Доставящото жизненост разнообразие се следва и вертикално във всяко от основните проявления на човешката природа — големият морал има подолни нива на правила за специализирани отношения и голямата свобода „деградира“ до обикновено преместване в пространството по своя воля.

Струва ми се, че разбирам защо Цветан Тодоров държи толкова на високите морални правила. Също като националната култура и човешкия вид, така и индивидът за него е нещо определено и добре затворено. Това е атомарният индивид, идеята за който се култивира в европейската културна среда от епохата на романтизма насам. Оттук и противоречивият импулс — този индивид е нещо идеално и добро, но не по-малко добро са и обществото и другите хора, които му противостоят. Също затворени в себе си, те са добри, защото на затворения човешки индивид трябва да се осигури присъщата му общественост. Тъй като му е присъща само външно, са нужни външни норми за регулирането ѝ. Разбира се, има и други правила за свързване на хората в общности, но моралните са особено ефективни по две

причини — те организират най-доброто от човешките общувания, ситуацията „лице в лице“, и гарантират най-голямата общност — на всички хора.

Прекрасният текст на *На чужда земя* има малко общо с тази схема, но вътрешните аргументи на Тодоров я следват — индивидът и човешката общност са несъвместимости, които трябва да се съвместят. Атомарният индивид обаче не е природна даденост, а културна реалност. Европейската среда полага усилия за осъществяването ѝ. Между тях са книгите на Цветан Тодоров. Индивидът и общността, за които работя аз, са нещо друго. Индивидът е заразен с общностност, преди да общува, както и човешката общност не е абсолютно несъвместима с индивида, защото е сводима до индивидуалност. Сума от индивиди и сложна структура от нива и правила за организиране на отношенията и движенията вътре в нея, общността винаги развива конкретния символ на представящи индивиди. Тя се възплъщава.

Какво са митологическият герой, древният монарх, но и съвременният политик и шеф, ако не общностно „усилени“ индивиди. Франция е патерналистичната статута на президента Ширак, демократично допълвана и поставяна под въпрос от различната статута на министър-председателя Жоспен. Ширак и Жоспен са общностно набъбнал реален символ, особен двуглав индивид, способен да представя комплицираното „ние“ на французите. Човешките общности и индивидите интерферират. Обществото с цялата си йерархия и общността със своите нива са и вътре в човешкия индивид. Иначе той нямаше да може да се държи обществено и да общува. Което не означава, че индивидите не се съпротивляват на обществото и нямат проблеми с общуването. Но съвременната рецепта срещу антиобщественото зло не е в простото напомняне, че имаме обща природа и трябва да уважаваме генералните правила на морала, а в поглеждането в тази природа и в изваждането на светлина на интерференцията между вътрешно сложния човек и външната сложна среда, в която живее човекът.

Дали Цветан Тодоров не знае това? Знае го и владее по-съвършено от мен цялата тази диалектика. Движил се е в нея в годините на заниманията си със семиотика и антропология. Но се е отказал. Тази позиция го е откъсвала. Предпочел е да бъде свързан и е избрал аргументите на една всекидневност, която не изглежда гъвкава, но се движи към граждански цели. Избрал е да бъде заедно с другите и в името на това е изоставил тънкото аргументиране с опасно личен глас. Гласът в *На чужда земя* не е заплетена субективност за самотници, а общ личен глас, който се препоръчва да бъде възприет и от други. В книгите си Цветан Тодоров е по-добър гражданин от мене.

Аз пък изкупувам греха на диалектиките, в които се заплитам като Херакъл в служба на Омфала — моря се с малък проект и той ме задължава да работя с други хора, с които едва ли бих бил по личен избор. Този проект е далече от това, което ме занимава мисловно, но и от съществуването на голямата социална сцена. Така че грехът остава. Засега само така, в противореченето и допълването, успявам да бъда по-цялостно същество. Това е за мен поуката от общуването с книгите на Цветан Тодоров.

Статията е приета за печат на 25.IV.2000 г.